

Autobiografisch schrijven in Nederland:
ontwikkelingen van de zestiende tot begin negentiende eeuw.

Het woord egodocument werd halverwege de twintigste eeuw bedacht door de historicus Jacques Presser. Hij gebruikte de term om autobiografieën, memoires, dagboeken, brieven en dergelijke persoonlijke geschriften mee aan te duiden. Egodocument bleek een nuttige paraplueterm voor teksten waarin de auteur expliciet schrijft over eigen handelen en gevoelens.¹ Teksten waarin we de schrijver alleen indirect leren kennen, bijvoorbeeld kasboeken, rekende hij er niet toe. Pressers neologisme werd snel geaccepteerd, want het bleek een praktisch begrip te zijn. Het werd opgenomen in woordenboeken en later overgenomen in andere talen.

Pressers aanmoediging om egodocumenten te bestuderen vond in Nederland aanvankelijk weinig weerklank. In zijn tijd wantrouwden historici dit soort subjectieve teksten en gaven zij de voorkeur aan archivalische bronnen, omdat ze dachten dat overheidsdocumenten meer betrouwbare en objectieve informatie boden. Pressers collega aan de Universiteit van Amsterdam, Jan Romein, concludeerde: 'de autobiografie is de gevaarlijkste van alle bronnen.'² In een handboek uit 1982 werden historici die egodocumenten willen gebruiken expliciet gewaarschuwd: zulke teksten moeten getoetst worden aan andere bronnen en gebruikt worden 'met voorzichtigheid en kritische zin', en dan nog alleen 'als secundaire en aanvullende bron'.³ In datzelfde jaar werd een onderzoeksvorstel bij de toen nog Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO) ingediend dat beoogde in kaart te brengen wat er aan Nederlandse egodocumenten uit de zestiende tot begin negentiende eeuw was overgeleverd. In die tijd werd er over ZWO-projectvoorstellen democratisch besloten in openbare bijeenkomsten. Verschillende aanwezigen twijfelden aan de wetenschappelijke waarde van egodocumenten. Ook werd betoogd dat het project zinloos was, omdat Nederlanders nooit veel dagboeken of memoires hadden geschreven. Het voorstel werd desondanks aanvaard.⁴ Het project werd uitgevoerd aan de subfaculteit Maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit Rotterdam. De resultaten werden gepubliceerd in 1993 en 1994.⁵ Tien jaar later volgde een tweede project, gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), waarbij egodocumenten uit de periode 1814-1918 werden geïnventariseerd, zowel gepubliceerde als in handschrift overgeleverde teksten, de laatste met uitzondering van reisverslagen. Dit onderzoek werd ook in Rotterdam uitgevoerd, door Gerard Schulte Nordholt, Arianne Baggerman en Ellen Grabowsky, die de handschriften inventariseerden, in samenwerking met het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, waar Hans de Valk de gedrukte egodocumenten voor zijn rekening nam.⁶

De skeptische houding van Nederlandse historici ten aanzien van egodocumenten kent een lange traditie. Zelfs historici die de waarde van egodocumenten wel inzagen, zoals Robert Fruin, meenden dat er op dit gebied weinig in Nederland te vinden was. Fruin gaf in 1879 de autobiografie van Coenraad Droste uit, hoewel hij die eigenlijk niet bijster

interessant vond. In zijn inleiding verzuchtte hij: ‘Het betere, waar is het te vinden?’⁷ Theodorus Jorissen hekelde ter zelfder tijd de Nederlandse neiging om familiepapieren geheim te houden of weg te gooien: ‘Durf voor den dag komen,’ schreef hij. Hij stelde de Engelse aristocratie ten voorbeeld, die minder terughoudend was.⁸ Adriaan J. Barnouw schreef later dat in Nederland autobiografieën, zo ze al werden geschreven, in een lade werden bewaard voor postume publicatie, terwijl de nabestaanden maar zelden geneigd waren aan deze wens tot voortleven gehoor te geven.⁹ Soms voelden zelfs verre nazaten zich verplicht in te grijpen. In 1997 werd het dagboek van de Leidse student Jacob Mees over de jaren 1872 tot 1874 uitgegeven.⁹ Pas toen het dagboek in druk was verschenen ontdekte de familie een passage waaruit mogelijk zou kunnen worden afgeleid dat de schrijver wilde dat zijn dagboek na zijn dood zou worden vernietigd. Prompt werd uitgever Thys Verloren gesommeerd de hele oplage van de editie te vernietigen. Dat gebeurde niet, maar wel moest het Rotterdamse gemeentearchief de toegang tot het in bewaring gegeven familiearchief beperken. Ruim een eeuw na de observatie van Jorissen lijkt er in Nederland weinig veranderd te zijn.

Adriaan Barnouw weet de vermeende schaarste aan egodocumenten in Nederland aan de ‘afkeer van zelf-promotie’ hier te lande.¹⁰ Meer recent betreurde Marc Chavannes in zijn bespreking van de memoires van voormalig minister-president Jelle Zijlstra dat politieke autobiografieën hier te lande zeldzaam zijn: ‘De magere oogst aan memoires zal ook wel te maken hebben met de Nederlandse bescheidenheidscultus en de ondoorzichtigheid van veel politieke besluitvorming. Het harmoniemodel verdraagt geen dramatische visies, persoonlijke mirakels en sappige titanengevechten.’ Dat verklaarde in zijn ogen het verschil met Engeland ‘waar eerder te veel dan te weinig politici de rekening opmaken.’¹¹ Wat betreft dagboeken is eenzelfde conclusie terug te vinden in een gezaghebbend naslagwerk, de Grote Winkler Prins Encyclopedie uit 1980, waar in het lemma dagboek wordt vastgesteld: ‘In het Nederlandse taalgebied is het aantal gepubliceerde dagboeken betrekkelijk gering.’¹²

Ook als literair genre kwamen, zo meende men, autobiografie en dagboek in Nederland nauwelijks tot ontwikkeling. De criticus Dirk Coster constateerde in 1914: ‘Het Ik van den mensch, zijn “grandeur et misère”, of zijn hoogten en afgronden, dat Ik is in de Hollandsche litteratuur misdadig verwaarloosd en onontgonnen gebleven.’¹³ Ook Hans Warren oordeelde in 1987 dat er in deze genres geen Nederlandse literaire traditie is ontstaan.¹⁴ Warren heeft zelf met zijn in vele delen gepubliceerde dagboek wel bijgedragen aan een groeiende waardering. Maar zijn enthousiasme werd niet alom gedeeld. Willem Frederik Hermans waarschuwde in *NRC-Handelsblad* tegen ‘de opmars der dagboekaniërs.’¹⁵ Hij vond dagboeken ‘een goedkope manier van tekstproductie’, die in Nederland behalve het dagboek van Anne Frank niets had opgeleverd dat internationaal aandacht getrokken had.

Het wekt dan ook geen verbazing dat literatuur-historici weinig of geen aandacht aan egodocumenten hebben besteed. De neerlandicus K. Porteman begon in 1986 een artikel over de autobiografie van Jacob Cats met de constatering: ‘In het vakgebied van de historische letterkunde is de studie van de tekstsoort autobiografie nagenoeg onbestaand.’¹⁶

In handboeken en historische overzichten van de Nederlandse literatuur bleven egodocumenten onbesproken. Voor het eerst kregen ze aandacht in het in 2013 door Gert-Jan Johannes en Inger Leemans in de reeks *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* gepubliceerde boek over de periode 1700-1800, getiteld *Worm en donder*.¹⁷ Er verschenen tot op heden slechts twee overzichtswerken: G. Kalff jr. publiceerde in 1935 zijn opsompende overzicht *Het Dietsche dagboek* en P. Spigt in 1985 zijn fragmentarische *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland*.¹⁸

Toch zijn er incidenteel andere geluiden te horen. ‘Ik heb me dikwijls afgevraagd, hoe het toch komt dat dagboeken en brieven zo veel prettiger zijn om te lezen dan de meeste gedichten, romans en al wat verder kunst en literatuur heet’, schreef Lodewijk van Deyssel in 1898, want ‘de meeste gedenkschriften, dagboeken en brieven winnen het verreweg van de meeste letterkundige geschriften’.¹⁹ Sommige latere schrijvers kwamen tot dezelfde conclusie, zoals Adriaan Morriën: ‘Romans lees ik ook niet zo veel meer, evenmin als fictie in het algemeen overigens. Ik ben op de verzonnen literatuur een beetje uitgekeken. Verzinnen, dat kan iedereen. Maar over je eigen ervaringen schrijven, dat is maar weinigen gegeven.’²⁰

Inventarisatie

Hebben Nederlanders in het verleden inderdaad zo weinig egodocumenten geschreven als men dacht? Op die vraag moest het landelijk inventarisatieproject een antwoord geven. In tijd was het beperkt tot de periode tussen 1500 en 1814. Dat wil zeggen dat dagboeken vóór dat jaar begonnen moeten zijn en dat een autobiografie alleen werd opgenomen als de auteur vóór 1800 geboren is. Alle Nederlandse openbare archieven en bibliotheken werden bezocht. Zowel teksten in druk als in manuscript werden opgenomen. Behalve autobiografieën, memoires en dagboeken werd een categorie ‘persoonlijke aantekening’ ingeruimd voor over korte tijd bijgehouden notities, vaak naar aanleiding van een bepaalde kwestie, bijvoorbeeld een familieruzie. Familieboekjes en genealogische aantekeningen werden alleen opgenomen als er ook persoonlijke observaties van enige omvang in stonden. Brieven bleven buiten beschouwing, alleen al om praktische redenen. De minimale lengte van de opgenomen teksten was tien bladzijden. Uiteindelijk werden 628 egodocumenten (dagboeken, autobiografieën en dergelijke teksten) en 497 reisverslagen beschreven.

Er werden verrassend veel onbekende teksten aan het licht gebracht. Eén hiervan is de autobiografie van Hermanus Verbeeck, een Amsterdamse ambachtsman geboren in 1621 die rond zijn vijftigste levensjaar zijn leven op papier zette. Het is een nogal treurig verhaal. Hij mislukte eerst als bontwerker en daarna als grutter, waarna een nieuwe carrière als makelaar door ziekte werd afgebroken. Na een tijdlang afhankelijk te zijn geweest van bijstand van het makelaarsgilde, werd hij in 1670 klerk van een belastinginnehmer, maar twee jaar later raakte hij ook deze baan weer kwijt. Daarna zwijgen de bronnen tot zijn overlijden tien jaar later. Zijn ‘Memoriaal ofte mijn levenraijssinghe’ is een manuscript van tweehonderd bladzijden, waarin Verbeeck vertelt over zijn jeugd, een reis die hij als

leerjongen naar Frankrijk maakte, zijn huwelijk, de opvoeding van zijn kinderen, familieruzies en zijn worsteling om het hoofd boven water te houden.

Een zo persoonlijke verslag van het leven van eenvoudige mensen uit de Gouden Eeuw is uiterst zeldzaam. Het wekt daarom geen verbazing dat de door Jeroen Blaak verzorgde tekstuitgave van dit manuscript veel aandacht kreeg.²¹ Meteen gingen historici gebruik maken van deze bijzondere bron. Sandra Bos kreeg via Verbeek toegang tot de wereld van de individuele ambachtsman.²² Hij werd ook één van de getuigen die door Jacques van Gerwen en Marco van Leeuwen werden opgeroepen in hun studie over het verzekeringswezen in het Nederlands verleden.²³ Hermanus had inmiddels al een eigen hoofdstuk gekregen in Rudolf Dekkers studie over kinderen en opvoeding in de zeventiende en achttiende eeuw. Hij kreeg ook een belangrijke rol in het boek over de Nederlandse cultuur rond het jaar 1650 van Willem Frijhoff en Marijke Spies.²⁴ Niet veel later publiceerde Maarten Prak een overzichtswerk over de Gouden Eeuw, waarin Hermanus alweer prominent figureert.²⁵ Paul Knevel voerde hem uitvoerig op in de nieuwe *Geschiedenis van Holland*.²⁶ Kortom, binnen een paar jaar werd Hermanus Verbeek met terugwerkende kracht een Bekende Nederlander.

Deze ontdekking staat niet op zichzelf. Het tot dan toe onbekende dagboek van David Beck over het jaar 1624 werd in 1993 uitgegeven door Sven Veldhuijzen.²⁷ Het geeft eveneens een beeld van het dagelijks leven in de Gouden Eeuw, maar dan door de ogen van een Haagse schoolmeester. Becks dagboeken over de jaren daarna kwamen onlangs boven water en werden door Jeroen Blaak uitgegeven.²⁸ Het dagboek van Magdalena van Schinne had ruim twee eeuwen verborgen gelegen in een familiearchief, totdat het bij de inventarisatie aan het licht kwam. Schrijvend rond 1800 hoopte Magdalena dat haar manuscript ooit, 'na honderd jaar', zou worden uitgegeven. Dat is inmiddels gebeurd in een editie door Anje Dik, zowel in het Franse origineel als in een Nederlandse vertaling. Magdalena's dagboek is inmiddels opgenomen in de Franse canon die Philippe Lejeune in 2003 samenstelde, waar zij in gezelschap verkeert van grootheden als Benjamin Constant, Victor Hugo en Michel Leiris.²⁹

Nadat het repertorium van Nederlandse egodocumenten in 1993 was gepubliceerd bleven er bijzondere egodocumenten opduiken. Soms op een verrassende wijze, zoals de autobiografie van Pieter Vreede (1750-1837), één van de meest kleurrijke Bataafse revolutionairen. Iemand die zijn hond uitliet vond het manuscript op de stoep van de Leidse uitgeverij Brill. De vondst werd getoond in het televisieprogramma Tussen Kunst en Kitsch. Een deskundige vertelde de nieuwe eigenaar dat zo'n manuscript in Nederland geen geldelijke waarde bezit. Een TV-kijker met historisch besef wist het manuscript te traceren en dankzij hem werd het uitgegeven, zoals de egodocumenten van Verbeek, Beck en Van Schinne, in de reeks *Egodocumenten* van uitgeverij Verloren. Het manuscript van Pieter Vreede breekt wel halverwege af en vermoed wordt dat het vervolg door de vuilnisman is afgevoerd.³⁰ Andere opmerkelijke vondsten zijn het al genoemde vervolg op het dagboek van David Beck en het vervolg van het dagboek van Alexander van Goltstein, waarvan het eerste deel, over de jaren 1801-1808 was uitgegeven door Jurgen Limonard in de reeks *Egodocumenten*.³¹

Er zijn ook voorbeelden van egodocumenten die opduiken en weer verdwijnen. Een halve eeuw geleden schreef P.J. Buijnsters dat hij het dagboek van Hieronymus van Alphen bij nazaten had ingezien, maar het was en bleef privébezit en is dus thans moeilijk traceerbaar - als het er nog is.³² Er kan een lange lijst worden gemaakt van egodocumenten die ooit ergens vermeld zijn, maar daarna van de aardbodem verdwenen lijken te zijn. Zo weten we dat Maria van Reigersberch een autobiografie heeft geschreven. Het zou op zijn minst aardig zijn uit de eerste hand te vernemen hoe zij haar man Hugo de Groot uit Loevestein hielp te ontsnappen, maar helaas, de verblijfplaats van het manuscript is niet bekend.³³ De grootste golf van vernietiging van familiepapieren vond plaats in het begin van de negentiende eeuw, toen voormalige Patriotse en Bataafse revolutionairen zich en masse ontdeden van hun belastende dagboeken, zoals beschreven door Arianne Baggerman.³⁴ Soms vernemen we uit levensbeschrijvingen het bestaan van dagboeken die niet werden teruggevonden, zoals dat van de dichter J.P. Kleyn.³⁵

Hier tegenover staat dat er af en toe verdwenen manuscripten worden terug gevonden. Het dagboek dat de Amsterdamse schrijfster Margaretha de Neufville tussen 1803 en 1807 bijhield en dat zo'n 1700 bladzijden telt, was ten tijde van de inventarisatie verdwenen uit het Amsterdamse gemeentearchief. Dertig jaar later dook het manuscript op een veiling op en werd het opnieuw aangekocht door het archief. Een voorbeeld van een onverwachte aanvulling betreft Jacob Eduard de Witte van Haemstede, waarvan het manuscript 'Fragmenten uit de roman van mijn leeven tot 1790' beschreven werd en in 1993 uitgegeven in de reeks *Egodocumenten*.³⁶ Hoe het verder ging met De Witte bleef toen een raadsel, totdat ontdekt werd dat hij op hoge leeftijd nogmaals een autobiografie schreef, die in 1830 anoniem werd gepubliceerd: *Brieven van eenen tachtigjarigen grijsaard, thans nog verkeerende in den kerker*.³⁷ Ongetwijfeld zullen er in de toekomst manuscripten van egodocumenten blijven opduiken. Sinds enkele jaren verzamelt het Nederlands Dagboek Archief van het Meertens Instituut dagboeken en andere egodocumenten van particulieren, vooral gericht op meer recente handschriften. Maar niemand weet hoeveel materiaal er nog in privé-bezit is.

Ontwikkelingen.

In totaal, de reisverslagen meegerekend, zijn er 1121 egodocumenten gevonden die in de loop van ruim drie eeuwen zijn geschreven. Dit aantal is niet evenwichtig verdeeld in de tijd, maar vertoont een stijgende lijn. Het aantal bewaarde teksten over de hele zestiende eeuw is even groot als dat over het decennium 1800-1810. Na 1780 zette een sterke stijging in; ongeveer eenderde van alle teksten ontstond na dat jaar. Welke oorzaken zijn er voor deze toename? Enerzijds is er een materiële kant: jongere teksten hebben meer kans te overleven. Anderzijds konden steeds meer mensen schrijven. Tussen 1630 en 1780 werd het analfabetisme met bijna twee-derde teruggebracht, althans bij mannen, want vrouwen liepen hierbij achter. Steeds meer mensen waren in staat hun leven te boek te stellen.

De groei van het aantal egodocumenten was niet lineair en niet voor ieder type gelijk.

De ontwikkeling kan worden uitgesplitst naar de diverse genres. De ontwikkeling van het aantal dagboeken laat enkele pieken zien. Deze vallen samen met perioden van politieke crisis en oorlog. Rond 1570 werden dagboeken bijgehouden door burgers in belegerde steden, onder meer in Haarlem. Ook het Rampjaar 1672, toen een oorlog met Engeland en Frankrijk was uitgebroken, vertoont een piek, evenals de tijd van de Napoleontische oorlogen rond 1800. Het moderne, introspectieve dagboek nam vorm aan in de periode 1780-1800, onder invloed van het dagboek dat de Zwitserse predikant en schrijver Kaspar Lavater had gepubliceerd en dat in 1789 in het Nederlands was verschenen.³⁸ Magdalena van Schinne noemde haar dagboek, bijgehouden in de jaren rond 1800, haar vriendin en een vertrouwde aan wie ze haar gedachten kon toevertrouwen. De jeugdige dagboekschrijver Alexander van Goltstein schreef op 4 oktober 1801: 'mijn dagboek is thans de vertrouwde van mijn hart.'³⁹

Bij autobiografieën verliep de ontwikkeling iets geleidelijker. Er is een piek waar te nemen bij de generatie die geboren is in de periode 1570-1590 en die herinneringen op schrift stelde in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Dat wil zeggen dat de generatie die opgroeide tijdens de eerste decennia van de Opstand tegen Spanje relatief veel geschreven heeft. Vervolgens zien we in de achttiende eeuw een geleidelijke toename. In de periode 1780-1800 wordt het schrijven van een autobiografie pas echt wijdverbreid. In heel Europa vond in die jaren de take-off van het genre plaats. De *Confessions* van Jean-Jacques Rousseau, immens populair in heel Europa, had ook in Nederland veel invloed.⁴⁰ Ook de 53 egodocumenten uit de lijst met aanvullingen zijn bijna alle geschreven door auteurs geboren in het laatste kwart van de achttiende eeuw.

Uit het onderzoek van Arianne Baggerman in het kader van haar NWO-project *Controlling time and shaping the Self. Education, introspection and practices of writing in the Netherlands 1750-1914* wordt duidelijk dat de stijging van het aantal autobiografieën en dagboeken zich heeft voortgezet.⁴¹ Marijke Huisman onderzocht gedrukte autobiografieën in de periode 1850 tot 1918 en constateerde dat deze in aantal bijna verdrievoudigden.⁴²

Het is moeilijk te zeggen of het totaal aantal van ruim 1100 overgeleverde egodocumenten veel of weinig is in verhouding met andere landen, omdat er weinig vergelijkbare repertoria bestaan. Wel zijn er in andere landen inventarisatieprojecten uitgevoerd, maar die zijn meestal van meer beperkte aard. Ze betreffen een relatief korte periode, zoals de Dertigjarige Oorlog in Duitsland, een taalgebied, zoals Duitssprekend Zwitserland, of ze zijn beperkt tot gedrukte uitgaven, zoals in Engeland.⁴³ Alles wijst er evenwel op dat het schrijven van egodocumenten in Nederland zich tussen 1500 en 1800 ontwikkelde zoals dat ook elders gebeurde. Nederland past in dit opzicht in een West-Europees patroon.

Geografie

Binnen Nederland was de geografische spreiding van de herkomst van de auteurs van egodocumenten niet evenwichtig. Verreweg de meeste teksten werden geschreven door auteurs die waren geboren in de provincies Holland en Zeeland, in totaal 226. Auteurs

uit de rest van het land tekenden voor 140 documenten. Deze cijfers liggen lager dan het totaal aantal documenten, ten eerste omdat in deze berekening de reisjournalen buiten beschouwing gebleven zijn, ten tweede omdat sommige auteurs meerdere teksten hebben geschreven, en ten derde omdat we niet van alle auteurs de geboorteplaats kennen. Maar ze geven een duidelijke indicatie. In de kustprovincies woonden in de tijd van de Republiek evenveel mensen als in de rest van het land, namelijk een miljoen inwoners. De verklaring voor het verschil moeten we dan ook ergens anders zoeken, namelijk in het hogere niveau van ontwikkeling en de hogere graad van verstedelijking in Holland en Zeeland. Daarnaast valt op dat ook Friesland een relatief hoge productie kende.

In Friesland bestond al in de zestiende eeuw een hoge graad van geletterdheid, zelfs onder boeren.⁴⁴ De Friese edelman en rebel tegen het Habsburgse gezag Jancko Douwama schreef een van de vroegste autobiografieën, toen hij door keizer Karel V rond 1523 gevangen was gezet. De Friese boer Dirck Jansz schreef kort na 1600 een soort dagboek, waarin hij vertelt over zijn huwelijken, kinderen, ziektes en lectuur. In Friesland werd veel geschreven, maar bovendien zijn Friese egodocumenten beter bewaard gebleven door het acquisitiebeleid van de Provinciale Bibliotheek en een project van de Fryske Akademy, waarbij deze teksten in een repertorium toegankelijk werden gemaakt door Gosse Blom.⁴⁵

In de oostelijke en zuidelijke provincies zijn veel minder auteurs te vinden. Met name het zuiden is arm aan egodocumenten. Daarvoor zijn verschillende redenen aan te wijzen. Het was een relatief dunbevolkt gebied, met een agrarisch karakter, en het werd bestuurd door de centrale regering in Den Haag. Er waren dus geen omvangrijke economische en politieke elites, terwijl deze groepen elders juist een groot aandeel hadden in het schrijven van egodocumenten. De meeste egodocumenten ontstonden juist in een stedelijke omgeving. Er zijn wel enkele schrijvende boeren, maar zij blijven een uitzondering. De meeste op het platteland wonende auteurs zijn edellieden en regenten, predikanten en anderen die niet zelf tot de boerenstand behoren.

Vorm

De materiële vorm van de in manuscript overgeleverde egodocumenten is heel uiteenlopend. Veel teksten zijn geschreven op standaard papier van folio- of kwartoformaat, maar soms zijn het weinig meer dan een verzameling kladblaadjes. De Utrechtse apotheker Hendrik Keettell hield zijn dagboek over de periode 1793-1816 bijvoorbeeld bij op bijna tweeduizend poederpapiertjes. Andere dagboeken zijn keurig geschreven, maar ontstonden wel op basis van kladnotities. David Beck noteerde in zijn dagboek over het jaar 1624 dat hij de tekst overschreef voor elk van zijn drie kinderen. Hij was een schoolmeester met een fraai handschrift. De kopieën schreef hij in een prachtig miniatuurschrift dat zonder vergrootglas onleesbaar is. Constantijn Huygens jr. noteerde in zijn dagboek eveneens regelmatig het in het net schrijven van zijn kladaantekeningen.⁴⁶

In de loop der tijd gingen sommige auteurs hun dagboek bijhouden in almanakken.⁴⁷ De almanak was een nieuwe vorm van drukwerk, een voorloper van de agenda. In plaats

van als agenda om vooraf afspraken en verplichtingen vast te leggen werden almanakken vaak gebruikt om achteraf kort verslag te doen van dagelijkse bezigheden en ontmoetingen. De Gelderse edelman Otto van Wijhe maakte gebruik van een Deventer Almanak voor het jaar 1574, en van Jan Maartensz. van Sypesteyn zijn er almanakken met persoonlijke notities uit 1595 en 1599. Uit latere jaren zijn er soms hele series, zoals van de Amsterdamse burgemeester Pieter de Graeff die veertig almanakken, in totaal zo'n 1600 bladzijden, vol schreef tussen 1664 en 1706. Soms werd een dagboek geschreven in almanakken van een jaar eerder, zoals de Amsterdamse koopman Isaac Pool deed. Ook liet men wel eens lege bladen inbinden in een nieuwe almanak om meer schrijfruimte te hebben. De voorgedrukte agenda kwam pas in de negentiende eeuw in gebruik. Zowel dagboek als almanak kwamen mede voort uit een veranderend tijdsbesef in de zeventiende en achttiende eeuw.⁴⁸

Autobiografieën zijn eveneens in verschillende stadia overgeleverd. Sommige auteurs kwamen niet verder dan het maken van kladaantekeningen. Toen Hugo van Zuylen van Nyevelt (1781-1853) zijn persoonlijke papieren chronologisch in tien mappen sorteerde, schreef hij op de omslagen beknopt zijn levensloop opgedeeld in 'époques', waarschijnlijk als aanzet voor een uitgebreide autobiografie. Ook Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834) kwam niet verder dan het ordenen van de grote massa papier die hij tijdens zijn politieke carrière verzameld had, terwijl hij ondertussen korte notities maakte. Aan het schrijven van zijn memoires kwam hij niet meer toe, slechts de opzet voor het boek is bewaard gebleven. Daartegenover zijn er ook uitvoerige autobiografieën die keurig in het net werden geschreven. Sommige auteurs lieten hun met de hand geschreven levensverhaal in een kostbare leren band binden, zoals de militair Willem de Vaynes van Brakell (1763-1843).

De omvang van egodocumenten varieerde sterk. Sommige teksten zijn extreem lang. Dat geldt vooral voor dagboeken, die vrijwel onbeperkt kunnen aangroeien. Dat van Lieuwe van Aitzema (1600-1669), historicus, diplomaat en spion, telt ongeveer 5000 bladzijden, maar het bevat dan ook veel afschriften van brieven. Andere voorbeelden zijn het dagboek van Rijklof Michael van Goens (1748-1810), hoogleraar te Utrecht, later om politieke redenen uitgeweken naar Zwitserland en Duitsland, dat ongeveer 4300 bladzijden telt. Het bevat aantekeningen van zijn dagelijkse bezigheden, lectuur, gezondheidstoestand, maaltijden, medische recepten en verrichtingen en huishoudelijke zaken. Het dagboek van de schrijfster Margaretha de Neufville telt niet minder dan 1700 bladzijden over een relatief korte periode, de jaren van 1803 tot 1807.

Het langste dagboek werd bijgehouden door Willem de Clercq (1795-1844) en telt zo'n 13.000 bladzijden. Het schrijven was een levenswerk, want hij was al op zijn achtste jaar begonnen en bleef zijn dagboek bijhouden tot kort voor zijn dood. Het is een voorbeeld van een dagboek uit de tijd van de Romantiek, een introspectief journal intime, waarin De Clercq openhartig over zichzelf schrijft en zijn gebreken analyseert. Hij schrijft bijvoorbeeld veel over de conflicten die hij had met twee van zijn zoons. Ook over zijn religieuze twijfels schrijft De Clercq regelmatig. Hij was een voorman van de Réveil-beweging, die een vernieuwing van het christelijk geloof voorstond, waarbij ro-

mantische ideeën werden gecombineerd met terugkeer naar de zeventiende-eeuwse Protestantse orthodoxie. Binnen de kring van Réveil was dagboek-schrijven onderdeel van het dagelijks leven en verbonden met deze geloofsopvatting, die veel nadruk legde op zelfonderzoek. Na zijn dood werd een selectie uit het dagboek gepubliceerd door een geestverwant. Thans wordt het gehele dagboek, zowel het manuscript als een transcriptie, op internet gepubliceerd, een project van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, gestart door Gert-Jan Johannes en Joris van Eynatten, in samenwerking met Ellen Grabowsky.⁴⁹

De meeste teksten zijn aanzienlijk korter van omvang. Dat geldt zeker voor veel autobiografieën, die soms grenzen aan een zakelijk curriculum vitae. Toch zijn er ook uitvoerige autobiografieën, zoals die van de predikant Caspar Sibelius (1590-1658), die bijna 1300 bladzijden telt en oorspronkelijk nog langer was, voordat een deel van het manuscript verloren ging. Rond 1800 ontstond er een standaardmodel voor de autobiografie wat betreft vorm, opbouw en stijl, met als voorbeelden Rousseau met zijn *Confessions* en Goethe met zijn *Wahrheit und Dichtung*, die beiden ongeveer 700 bladzijden drukschreven. De Haarlemse schoolmeester Willem van den Hull (1778-1858) komt in de buurt van het ideaal van de autobiografie uit deze periode. Ook wat betreft lengte, want zijn manuscript, dat bij een nazaat in Amerika opdook en door Raymonde Padmos en Bert Sliggers werd uitgegeven in de reeks *Egodocumenten*, telt in druk 635 bladzijden.⁵⁰

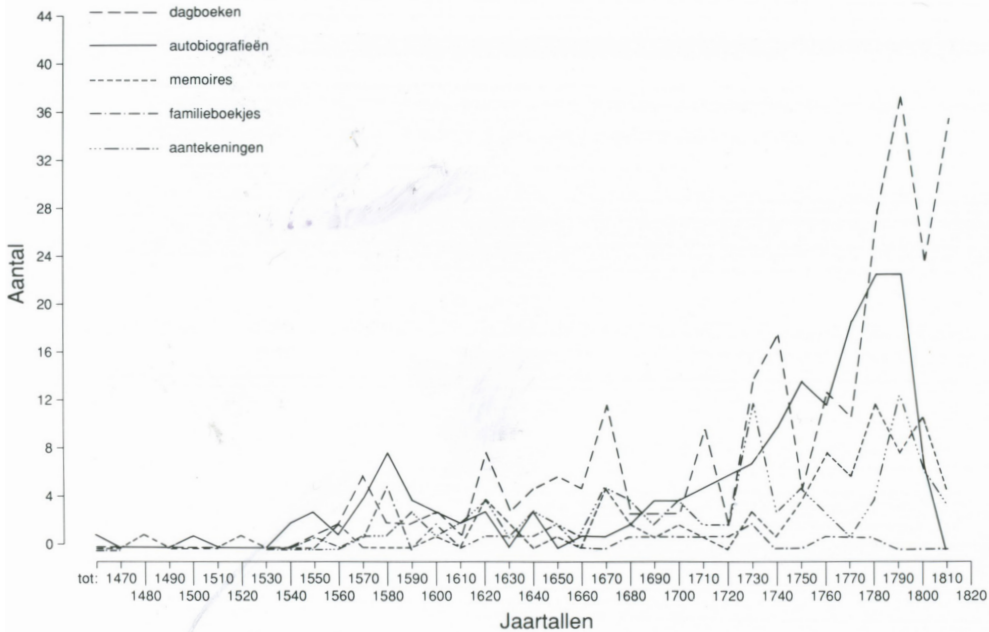
Genre en stijl

Egodocumenten behoren niet tot een vastomlijnd genre. Integendeel, er bestond tot in de achttiende eeuw een grote vormvrijheid, waarmee literatuur-historici geworsteld hebben.⁵¹ Pas in de negentiende eeuw kwam er een duidelijk onderscheid tussen memoires, autobiografieën en dagboeken. Deze termen kregen rond 1800 hun moderne betekenis, en het woord autobiografie was zelfs een nieuwe uitvinding. Andere termen raakten in onbruik, zoals gedenkschriften en journaal.

De geschiedenis van het woord autobiografie is illustratief. Net als 'egodocument' is het een neologisme, maar dan uit de vroege negentiende eeuw, vermoedelijk overgenomen uit het Frans en het Engels. Oudere auteurs gebruikten andere bewoordingen. De Leidse hoogleraar J.W. te Water sprak rond 1820 over 'mijn levensberigt' en Moses Salomon Asser in 1823 van 'mijne biographie'. De uitgever van de autobiografie van C.R.T. Krayenhoff sprak in 1844 van diens 'eigen-levensschets'. In 1863 sprak de Lutherse predikant J. Decker Zimmerman als een der eersten over zijn 'autobiografie'. L. van Toulon schreef zijn autobiografie in 1838, en sprak zelf van zijn 'herinneringen', maar de tekst werd rond 1875 posthuum uitgegeven als 'auto-biographie'. De acceptatie van het nieuwe woord kostte veel tijd. De autobiografie van de hoogleraar G.W. Vreede werd in 1883 door zijn zoon gepubliceerd met de omslachtige titel 'Levensschets van G.W. Vreede naar zijn eigen handschrift uitgegeven', maar in de inleiding noemde hij het boek een 'autobiographie'. Pas in de twintigste eeuw raakte de term autobiografie ingeburgerd.⁵²

De resultaten van de inventarisatie geven een indruk van enkele grote lijnen in de

EGODOCUMENTEN NAAR GENRE

ontwikkeling van het egodocument in Nederland tot circa 1800. Autobiografieën en memoires vormen met ruim 200 teksten ongeveer een vijfde van het totale bestand van egodocumenten, de reisverslagen niet meegerekend. In deze teksten zien we enige eenvormigheid. Er zijn verschillende vaste patronen te herkennen. In piëtistische autobiografieën neemt bijvoorbeeld de ‘nadere bekering’ een centrale plaats in.

Sommige autobiografieën werden geschreven in een verzorgde stijl, dat geldt zeker als ze voor publicatie bestemd waren. Een aparte plaats neemt de autobiografie op rijm in, zoals die van Harmanus Verbeeck en zijn tijdgenoot de dichter en staatsman Jacob Cats, uit het midden van de zeventiende eeuw. Dichtvorm en rijm vinden we later terug bij Coenraad Droste, Gerardus de Jong en Egbert Koning. Dit raakte echter uit de mode, te beginnen in de elite: Jacob Cats was raadpensionaris, Droste legerofficier, De Jong schoolmeester en de in 1792 geboren Koning was een eenvoudige arbeider. Deze volgorde van beroepen weerspiegelt de daling van deze stijlform. De dichtvorm werd vanaf de achttiende eeuw in ontwikkelde kring niet meer gebruikt om verhalen te vertellen, maar des te meer als uitdrukkingmiddel van persoonlijke gevoelens. Op die manier nam Gerrit Paape in zijn autobiografie enkele gedichten op, onder meer over het sterven van zijn dochttertje, te midden van verhalen en anekdotes in de gebruikelijke luchtige stijl van deze broodschrijver.⁵³

Dagboeken nemen met een aantal van eveneens ruim 200 teksten een even groot aandeel in als autobiografieën. In dagboeken is veel minder sprake van een vloeiende stijl. Ze werden vaak voor eigen gebruik bijgehouden, en met lezers werd dan geen rekening gehouden. Soms is de notatie zelfs zo kort dat het de interpretatie belemmert. Constantijn

Huygens jr. gebruikte vaak een telegramstijl en het dagboek van Rijklof Michael van Goens lijkt wel in steno genoteerd te zijn met al zijn afkortingen. De tegenstelling is groot met de dagboeken van twee bekende schrijvers. Rhynvis Feith publiceerde zijn *Dag-boek mijner goede werken in rekening gebragt bij God tegen den dag der algemeene vergelding* in 1785 en Hieronymus van Alphen volgde met zijn 'Fragmenten uit het dagboek van E.C.W.', verschenen in de tweede druk van Van Alphens *Mengelingen in proze en poëzy* uit 1793. Dit laatste dagboek is des te meer van belang, omdat P.J. Buijnsters vijftig jaar geleden de gepubliceerde versie vergeleek met het manuscript-dagboek dat Van Alphen daadwerkelijk bijhield, waarbij de verschillen groot bleken te zijn.⁵⁴

De overige egodocumenten zijn vooral persoonlijke aantekeningen en vormen een zeer divers geheel. Daarnaast zijn er nog familieboekjes, waarvan er relatief veel te vinden zijn in familiearchieven, maar waarvan slechts enkele zijn opgenomen. Familieboekjes zijn meestal een soort particuliere burgerlijke stand, een boekhouding van geboorten, huwelijken en sterfgevallen, waarin als regel weinig plaats is voor persoonlijke ontboezemingen.

Het woord egodocument impliceert welhaast schrijven in de eerste persoon, maar Presser wees er in zijn definitie al op dat een auteur zich ook van de derde persoon kon bedienen. Enkele autobiografen hebben inderdaad hun levens in de hij- of zij-vorm op schrift gesteld. Dat geldt met name enkele autobiografieën die voor publicatie bestemd waren, zoals de teksten van Gerard Vossius en Cornelis Krayenhoff. Het gebruik van de derde persoon had tot doel het scheppen van distantie, maar dat kon niet altijd worden volgehouden. Hendrik van Stralen gebruikte in zijn in handschrift overgeleverde autobiografie de derde persoon, maar de passage over de dood van zijn vrouw schreef hij in de eerste persoon, kennelijk door emoties overmand.

Rond 1800 kwam er een nieuw genre op, het getekende dagboek. Twee Amsterdamse amateurtekenaars hebben zulke dagboeken bijgehouden, Christiaan Andriessen en Jacob de Vos, de laatste legde in het bijzonder het dagelijks leven van zijn kinderen vast. Deze getekende dagboeken zijn voorlopers van het fotoalbum, dat in de twintigste eeuw in geen familiearchief ontbreekt.⁵⁵

Taal

Egodocumenten vertellen veel over de Nederlandse taal in het verleden. Ten eerste zijn er de variaties in het Nederlands. Dialecten en sociolecten waren voor de negentiende eeuw belangrijker dan thans. Slechts weinig egodocumenten zijn taalkundig geanalyseerd, zoals het dagboek van Dirck Jansz.⁵⁶ Maar dat gebeurt inmiddels wel, sinds Marijke van der Wal pleitte voor het gebruik van egodocumenten.⁵⁷ Zij startte een taalkundig onderzoek op basis van zeventiende-eeuwse brieven.⁵⁸ Piëtisten gebruikten een eigen vocabulair om hun bekeringsverhalen op schrift te stellen, zoals alleen al blijkt uit de titels, waarin gesproken wordt van 'wonderbare leidingen' (Cornelis Ruesink) en 'zalige vruchtgevolgen' (Hermanus Hermsen).

Ongeveer vijftien procent van de egodocumenten is in een andere taal dan het

Nederlands geschreven. Sommige teksten zijn een mengeling van Nederlands en andere talen. Binnen Nederland neemt het Fries een eigen plaats in, maar er zijn maar enkele egodocumenten in deze taal bewaard gebleven van voor 1814. In de Friese burgerij en elite was het Nederlands al in de zestiende eeuw de schijftaal geworden. Het belang van het Fries nam pas in de negentiende eeuw toe. Dit wordt bevestigd door het Friese repertorium van egodocumenten, waarin tot 1850 slechts 2% Friese teksten zijn opgenomen, tegen 10% in de periode 1850-1900 en meer dan 30% in de periode daarna.⁵⁹

Sommige immigranten bleven hun moedertaal gebruiken, Sefardische joden het Portugees, Azkenazische joden het jiddisch, Duitsers het Duits en hugenoten het Frans. Het gaat hierbij slechts om kleine aantallen. Verder bedienden Nederlanders zich af en toe van andere talen. In de eerste plaats het Latijn, waarvan het gebruik in heel Europa van belang bleef tot in de achttiende eeuw.⁶⁰ Erasmus en andere humanisten schreven hun autobiografie in deze taal evenals hun dagboeken en reisjournalen. De predikant Sybelius schreef rond 1630 zijn uitgebreide autobiografie in het Latijn, evenals Constantijn Huygens. In de achttiende eeuw raakte het Latijn in onbruik, althans in persoonlijke teksten.

Terwijl het Latijn minder belangrijk werd, nam het gebruik van het Frans toe.⁶¹ Beheersing van deze taal werd binnen de elite sinds de zeventiende eeuw van groot belang geacht. Coenraet Droste vertelt in zijn autobiografie dat hij een 'speelreis' naar Frankrijk ondernam 'Om de wellevtheit en Franse tael te leeren, die kan een Edelman in Hollant niet ontbeeren'. In sommige huisgezinnen werd, zo lang de kinderen jong waren, Frans gesproken als onderdeel van hun opvoeding. Constantijn Huygens vertelt het in zijn autobiografie, evenals bijna twee eeuwen later de Groningse regent Willem Hora Siccama. Voor velen was het Frans bij uitstek de taal om persoonlijke gevoelens in te verwoorden. Het was binnen de elite ook de taal waarin men romans las. Hoezeer het gebruik van Frans geaccepteerd was blijkt uit het voorbeeld van de politicus Gijsbert Karel van Hogendorp. Hij schreef dagboeken en memoires in het Frans, hoewel hij politiek gezien sterk anti-Frans was, en hij in 1813 een der bouwers van de nationale Nederlandse staat was. Een ander voorbeeld uit deze tijd is het Franse dagboek van Magdalena van Schinne. Zij bleef Frans schrijven, hoewel ze Oranjegezind was en haar ene broer ten gevolge van de Franse inval in 1795 zijn ambt van baljuw verloor en haar andere broer omkwam terwijl hij in dienst van het Engelse leger streed tegen de Fransen. Magdalena zag zichzelf als behorend tot een internationale Europese cultuur, waarbinnen het Frans nu eenmaal de gangbare taal was. Margaretha de Neufville schreef misschien om dezelfde reden haar dagboek in het Frans, terwijl ze haar romans in het Nederlands publiceerde.

Engels komen we nauwelijks tegen, behalve bij de excentrieke geleerde R.M. van Goens, die een Engelse moeder had. Het Engels was voor hem misschien ook een taal van protest, al was het in dit geval doorslaggevend dat hij zijn leven verhaalde voor Engelse lezers. Tijdens de Patriotten-revolutie in de jaren '80 van de achttiende eeuw had hij het land verlaten om er nooit meer terug te keren. Een saillant detail: zijn Engelse boeken had hij willen achterlaten bij de Utrechtse universiteit, waar hij hoogleraar was geweest, maar zijn gift werd niet aangenomen met als argument dat bijna niemand Engels kon

lezen. Verder schreef de naar Amerika uitgeweken Patriot en revolutionair F.A. van der Kemp (1752-1829) een Engelstalige autobiografie voor zijn zoon. Het is opmerkelijk dat juist in deze twee autobiografieën ruimte is voor humor en enige zelfspot, wat niet zoveel voorkomt in Nederlandse egodocumenten in deze eeuwen. Een voorbeeld is een passage waarin Van Goens verslag doet van een ziekte waarvoor hij zoveel pillen slikte dat hij 'smelled like an apothecary shop'.

Een geval apart zijn de teksten die in meerdere talen zijn geschreven. Vooral rond 1600 zijn er enkele schrijvers die graag hun talenkennis etaleren. De Groningse stadssecretaris Johannes Julsing schreef zijn dagboek in het Nederlands, Latijn, Duits, Frans, Spaans en Grieks, terwijl hij af en toe het Hebreeuwse alfabet gebruikte, dit alles soms binnen één zin. Vrijwel zeker ging het om meer dan een geleerd vermaak, want hij schreef zijn dagboek tijdens de onzekere tijd van de Tachtigjarige Oorlog en wilde zijn politieke observaties ontoegankelijk maken. Lieuwe van Aitzema gebruikt in zijn dagboek Nederlands, Spaans Latijn, Frans en Engels, eveneens om politieke redenen. Andere auteurs wisselden om meer persoonlijke redenen van taal. De Utrechtse hoogleraar Aernout van Buchell schreef in de vroege zeventiende eeuw over liefdeszaken slechts in Frans en Italiaans, misschien ook omdat zulke passages in die talen nu eenmaal beter klinken. Zulk incidenteel gebruik van andere talen komen we wel vaker tegen. De Groningse ambachtsman Gerard Udinck, die van 1663 tot 1665 vanwege oproerige activiteiten als balling in Duitsland leefde en toen een dagboek bijhield, schreef in het Frans wanneer hij een fles wijn koopt, wanneer hij een kater heeft, en wanneer de meid geld nodig heeft voor een hemd. Dat waren kennelijk zaken waarvoor hij zich geneerde, of die hij verborgen wilde houden voor zijn vrouw. Een ander voorbeeld van een meertalig dagboek geeft een Ierse vrouw die getrouwd was met een Nederlands militair.⁶² Haar dagboek is in het Engels - de taal waarin ze was blijven denken - maar dialogen zijn vaak weergegeven in het Frans, kennelijk de taal waarin men in haar kringen communiceerde. Nederlands komt er nauwelijks in voor.

Het gebruik van vreemde talen had vaak een educatief aspect. Er is bijvoorbeeld een Franstalig kinderdagboek van de in 1775 geboren A.J. van der Hoop bewaard, waarin we correcties vinden door een ouder of leraar. Er zijn relatief veel Nederlandse egodocumenten in vreemde talen geschreven. Nederlanders hechtten van oudsher groot belang aan het leren van vreemde talen, wat logisch is binnen een klein taalgebied, waar handel en zeevaart belangrijke bronnen voor de economie waren. Nederlanders waren ook trots op hun taalkundige vaardigheden. Het gebruik van vreemde talen in egodocumenten verbaast de moderne lezer, en in de negentiende en twintigste eeuw is het vrijwel verdwenen. Zeker is dit ook een gevolg van de ontwikkeling van een Nederlandse nationaliteit. Het spreken en schrijven van het zogeheten algemeen beschaafd Nederlands was voor circa 1800 nog niet zozeer een vast onderdeel van iemands identiteit als tegenwoordig, nu taalonderwijs en spelling gestandaardiseerd en bij wet geregeld zijn.

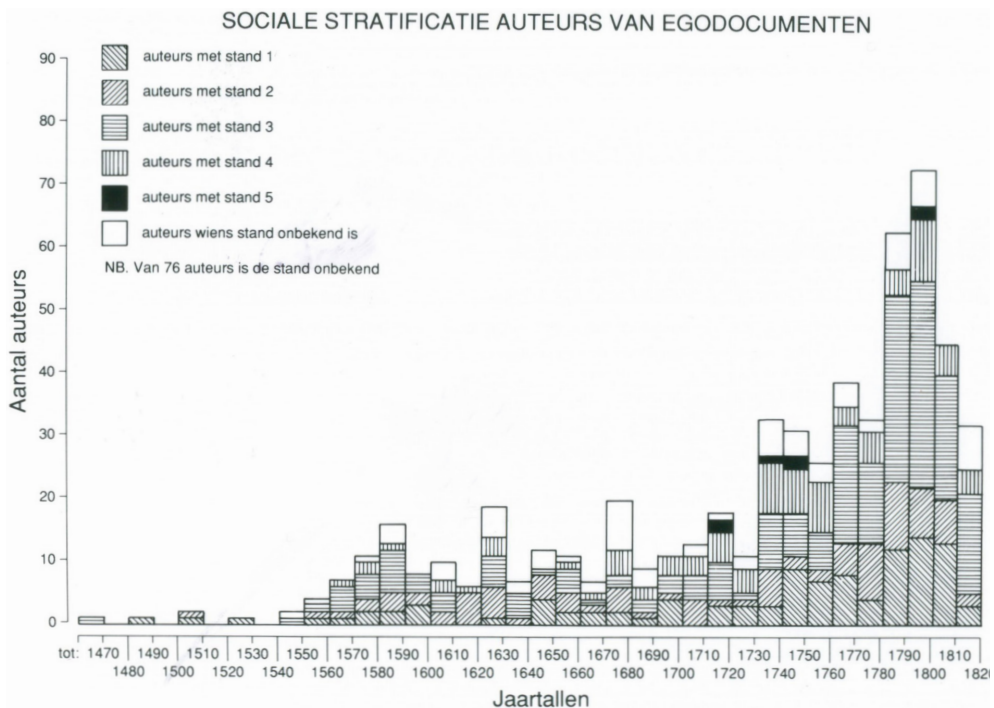
Sommige dagboekschrijvers maakten gebruik van een geheimschrift. Constantijn Huygens jr. was secretaris van de Prins van Oranje en koning van Engeland Willem III en daardoor gewend vrijwel dagelijks gebruik te maken van geheimschriften. Dat deed

hij ook af en toe in zijn dagboek, en het werd pas ontcijferd toen ruim twee eeuwen later de sleutel opdook. Hij duidde soms personen aan met een letter of een cijfer en die zijn nog niet met zekerheid geïdentificeerd. Lodewijk van der Saan, klerk op de Hollandse ambassade in Londen, schreef af en toe gewoon Nederlands met Griekse letters, onder meer een passage waarin hij de kwaliteiten van prostituees uit diverse landen met elkaar vergeleek.

Schrijvers

De ontwikkeling van de autobiografie wordt vaak in verband gebracht met de opkomst van de burgerij. Juist de opgeklommen burgers zouden de behoefte aan zelfbeschouwing hebben gehad, onder meer voortvloeiend uit hun onzekere status: ze werden gedwongen zich af te vragen waar ze behoorden. In Nederland nam de burgerij al vroeg een belangrijk positie in, zeker sinds de Opstand tegen Spanje. Heeft dat invloed gehad op de productie van egodocumenten?

Het is gebruikelijk de Nederlandse samenleving uit de zestiende tot achttiende eeuw in te delen in een zestal sociale lagen. De eerste is die van adel en regenten, ook al werd binnen deze elite adeldom nog steeds als een belangrijk standsonderscheid beschouwd. Daaronder komt een tweede groep van grote kooplieden en ondernemers, hoge ambtenaren en hoge militairen. Daaronder komt de numeriek grotere derde groep van mensen met een universitaire opleiding en met beroepen als hoogleraar, medicus, advocaat, en

het middenkader van de ambtenarij. Daaronder komt de vierde groep van zelfstandige ambachtslieden, winkeliers, schoolmeesters, en op het platteland de boeren. De vijfde groep wordt gevormd door knechts in vaste dienst, soldaten en matrozen. De zesde en laatste groep wordt gevormd door loswerklieden en bedeeden. De meeste auteurs van de gevonden egodocumenten behoren tot midden- en hogere lagen van de samenleving. Wel zien we een toename van het aantal auteurs uit de lagere standen.

Binnen de elite neemt het Huis van Oranje-Nassau een aparte plaats in. Zo zijn er de memoires die Johan Lodewijk van Nassau (1590-1653) voor zijn kinderen schreef, de gedenkschriften van stadhouder Frederik Hendrik (1584-1647), die in 1733 in druk verschenen, de dagboeken van De Friese stadhouder Willem Frederik graaf van Nassau-Dietz en de jeugdherinneringen van prinses Wilhelmina van Pruisen (1751-1820). De eerste koning van Nederland, Lodewijk Napoleon, voegde zich in deze traditie en schreef memoires, die ook werden gepubliceerd. Ook zijn echtgenote Hortense de Beauharnais, schreef memoires, voor haar kinderen, die later werden gepubliceerd. Zij schreven uiteraard in het Frans.⁶³

Overal werden aan Europese hoven sinds de zestiende eeuw steeds vaker dagboeken en memoires geschreven. Dat geldt ook voor het hof van de Oranjes. Constantijn Huygens jr is hiervan een goed voorbeeld. Hij hield als secretaris van koning-stadhouder Willem III nauwgezet een dagboek bij dat onder meer bedoeld was om greep te krijgen op de ingewikkelde microkosmos van het stadhouderlijke hof in de Republiek en het koninklijke hof in Londen, nadat Willem in 1689 tot koning van Engeland was gekroond. Ook in de daarop volgende eeuw zijn er voorbeelden van dagboek schrijvende hovelingen, zoals de dagboeken van baron van Heiden Reinestein en Gijsbert Jan van Hardenbroek.⁶⁴

In het gangbare beeld zou het vooral de burgerij zijn geweest die egodocumenten ging schrijven, te beginnen in de Italiaanse Renaissance, maar ook binnen de adel ontwikkelde het genre zich. Van de 630 geïnventariseerde teksten geschreven voor 1814 zijn er ongeveer 50 van de hand van auteurs die als van adel kunnen worden beschouwd.⁶⁵ Daarbij moet worden aangetekend dat deze manuscripten meer kans hadden te overleven in familiearchieven die soms eeuwenlang goed bewaard zijn gebleven in de kastelen en adellijke residenties. Vooral in de zestiende en zeventiende eeuw zijn militairen opmerkelijk goed vertegenwoordigd onder de schrijvers. Velen van hen hebben hun belevenissen te land of ter zee beschreven, meestal in de hogere rangen.⁶⁶ Een uitzondering is het levensverhaal van de VOC-soldaat Carolus van der Haeghe. Veel is geschreven door degenen die ook beroepsmatig de pen hanteerden: predikanten, hoogleraren, juristen, mensen met een universitaire scholing, maar ook eenvoudige onderwijzers.

Auteurs met een eenvoudiger achtergrond zijn uitzonderingen, maar ze zijn er wel. Er zijn ambachtslieden, waaronder enige timmerlieden (Pieter Joossen, Jelle Sipkes, Hendrik van Raan), een hoepelrokkenmaker (Hendrik Moerings), een wagenmaker (Cornelis van Oeveren), een sloopstimmerman (Egbert de Goede). Er zijn winkeliers, zoals apothekers (Conrad Busken, Harmen Ament, Hendrik Keettell), kruideniers (David Vervenne, Christoffel Baerken) en boekhandelaars (Pieter Blussé, Hendrik Abrahams, Johannes Cats). Er zijn boeren (onder anderen Dirck Jansz) en een visser (Leendert van der Plas).

En uit de één-na-laagste groep zijn er een marskramer (Egbert Koning) en een dienstbode (Christina van den Brink). Deze egodocumenten geven een bijzonder inzicht in de wereld van middenstanders en arbeiders.

De sociale status van de auteurs is bepaald op grond van rijkdom, openbare ambten en beroep. Vrij veel auteurs hebben in de loop van hun leven hun positie verbeterd; er zijn relatief veel sociale stijgers onder hen, die vaak via een universitaire studie hogerop zijn gekomen. Een vroeg voorbeeld is Wigle van Aytta van Zwichem, beter bekend als Viglius. De intellectuele vermogens van deze Friese boerenzoon vielen al op toen hij boekjes las onder het hoeden van de koeien. Hij ging studeren en bracht het tot voorzitter van de Raad van State onder koning Filips II. Een ander voorbeeld is de predikant Passchier de Fijne, de zoon van een eenvoudige lakenbereider, die in het begin van de Tachtigjarige Oorlog uit de Zuidelijke Nederlanden was gevlucht. Hij beschrijft in zijn autobiografie hoe hij al op zesjarige leeftijd moest meewerken in de werkplaats van zijn vader. Maar ook hij viel op door zijn leergierigheid en werd door bemiddelde Vlaamse immigranten in staat gesteld te studeren. Een voorbeeld uit latere tijd is Willem van den Hull (1778-1858), de zoon van een Haarlemse brievenbesteller, die opklom tot alom geacht kostschoolhouder, en wiens lange autobiografie getuigt van een obsessie met sociale status.

Het aandeel van vrouwen is gering, hooguit tien procent. Maar daaronder vinden we wel enkele van de meest opmerkelijke teksten, bijvoorbeeld de autobiografie van Elisabeth Strouven, die in Maastricht een gemeenschap van religieuze vrouwen stichtte en onder meer pestlijders verpleegde.⁶⁷ Bekender is de autobiografie van Anna Maria van Schurman, Nederlands meest geleerde vrouw uit de zeventiende eeuw.⁶⁸ Relatief veel vrouwen schreven vanuit een godsdienstige inspiratie. Elisabeth Strouven schreef op verzoek van haar biechtvader. en er zijn vrij veel schrijfsters van piëtistische dagboeken en bekeringsgeschiedenissen. Waarom bleven zij desondanks zo uitzonderlijk? Vermoedelijk was zelfs binnen de burgerij de schrijfvaardigheid van vrouwen geringer dan die van mannen. Als ze konden schrijven, maakten ze er toch minder gebruik van in de beroepspraktijk. Vrouwen behoorden niet tot degenen die via de Latijnse school en universiteit deel gingen uitmaken van de groep intellectuelen, die nu juist zo'n groot aandeel had in de productie van egodocumenten. Het gevolg is dat de vrouwen die wel schreven, zich minder van literaire tradities bewust waren. Zo lijkt de autobiografie van Elisabeth Strouven vaak dichterbij orale dan schriftelijke verhaaltradities te staan.

Aparte vermelding verdienen tenslotte de dagboeken die door kinderen werden bijgehouden. We tellen er ruim tien van kinderen onder de elf jaar. Dergelijke kinderdagboeken zijn zeldzaam, en geven bijzondere informatie over opvoeding en onderwijs. Het uitvoerigste is dat van Otto van Eck (1780-1798), die van zijn elfde tot zestiende jaar zo'n 1600 (kleine) bladzijden vol schreef. In het laatste kwart van de achttiende eeuw werd het dagboek door pedagogen ontdekt als opvoedkundig middel, om een kind regelmaat en tijdsbesef bij te brengen, en het op te voeden tot leerzame zelfreflectie, terwijl de meelezende ouders er inzicht in hun kind door probeerden te krijgen.⁶⁹

Handschrift en drukwerk

Een in handschrift overgeleverd egodocument kon bestemd zijn voor andere lezers dan de auteur zelf. Het geïntendeerde publiek kon variëren van kinderen, een kring van intimi of religieuze geestverwanten of zelfs een anoniem publiek dat door middel van afschriften bereikt werd. Een aantal egodocumenten is in meerdere afschriften bewaard gebleven, wat hiervoor een indicatie is. Omgekeerd betekende het laten drukken niet automatisch dat een boek voor een anoniem lezerspubliek werd gepubliceerd. In de negentiende eeuw verschenen er memoires en autobiografieën waarbij op de titelpagina vermeld stond 'niet in de handel'. De auteurs of hun editeurs deelden het werk dan uit binnen een kleine kring van familieleden of vrienden van de schrijver. Bij een enthousiaste ontvangst volgde er later wel eens een commerciële uitgave. Dat was bijvoorbeeld het geval met de bloemlezing die gemaakt werd uit het dagboek van Willem de Clercq.⁷⁰

Soms werden memoires en autobiografieën steeds vaker geschreven op verzoek of zelfs aandrang van uitgevers. Het eerste voorbeeld zijn de Leidse hoogleraren die een korte levensbeschrijving bijdroegen aan een in 1625 gepubliceerd boek, *Athenae Batavae*. Die van Gerard Vossius (1577-1649) is in handschrift zelfs in verschillende stadia bewaard gebleven. Er is een eerste versie in de eerste persoon, en een definitieve versie in de derde persoon.⁷¹

Rond 1700 ontdekten uitgevers memoires als een profijtelijk genre. De *Mémoires* van Philibert, hertog van Grammont, uit 1713, en van Karl Ludwig Freiherr von Pöllnitz, een hoveling van de koning van Pruisen uit 1734 werden bestsellers.⁷² Nederlandse uitgevers drukten veel memoires in de Franse taal, bestemd voor de export, maar ook voor de binnenlandse markt. Een vroeg Nederlands voorbeeld in dit genre verscheen in 1710 bij de Haagse uitgever Van Bulderen, de *Mémoires de la famille et de la vie de Madame ****.⁷³ De anonieme schrijfster was Johanna Dorothea Lindenaer, de echtgenote van een legerofficier, die in de kring van het hof van stadhouder-koning Willem III verkeerde. Nederlandse uitgevers publiceerden in de achttiende eeuw grote aantallen memoires van allerlei aard, waaronder zich ook een paar bevonden uit eigen land. Een voorbeeld is die van Coenraat Droste, terwijl ook de *Levensgevallen van Willem Vleerman, commissaris van de aproches* uit 1742 eronder gerekend kunnen worden, want het betrof een levensbeschrijving die door een neef was samengesteld 'uit zijne eige aantekeningen en oorspronkelyke schriften', dus ongetwijfeld een bewerkt autobiografisch geschrift.⁷⁴

Nederlandse uitgevers speelden vanaf de zeventiende eeuw een grote rol bij de verbreiding van het genre. Zelfs de ontstaansgeschiedenis van de *Confessions* van Jean-Jacques Rousseau voert terug naar Amsterdam, waarvandaan uitgever Marc-Michel Rey zijn sterauteur Rousseau aanspoorde zijn memoires te schrijven.⁷⁵ Rousseau zette zich inderdaad aan het schrijven, maar wilde dat pas na zijn dood tot publicatie zou worden overgegaan. De *Confessions* verschenen in 1782 en werden meteen een bestseller. Ook in Nederland, waar twee jaar later een andere Amsterdamse uitgever het boek in het Frans uitbracht voor de Nederlandse markt.⁷⁶ De *Confessions* werden een ijkpunt voor latere autobiografen, ook in Nederland.

Een ander genre waarbij de drukpers al vroeg werd ingeschakeld is de piëtistische

bekeringsgeschiedenis. Deze egodocumenten hadden een voorbeeldfunctie voor andere gelovigen.⁷⁷ Dergelijke teksten circuleerden in handschrift en verschenen soms in druk, zoals de bekeringsgeschiedenis die de predikant Henricus Eyssonius in 1711 publiceerde onder de titel *De gemetamorphoseerde predikant, of zijne wonderlijke bekeering*. Van dat boek is echter geen exemplaar te vinden in enige bibliotheek, en dat geldt ook voor enkele andere werken in dit genre. Een andere Groningse predikant, Sicco Tjaden, beschreef zijn leven in het latijn, waarvan een jaar na zijn dood in 1726 een vertaling verscheen. Herdrukken volgden in 1735, 1751, 1862 en 1881, in welk jaar het boek ook in Amerika werd uitgegeven. Fred van Lieburg verzorgde in 1991 een nieuwe uitgave. Tussen het laatste kwart van de zeventiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw verschenen er tenminste 25 van dergelijke piëtistische bekeringsgeschiedenissen, waarvan er zes door vrouwen zijn geschreven. De oudst bekende druk van *Bekeeringsweg van Eva van der Groe door haarzelve beschreven* verscheen in 1838, lang na haar dood in 1770. In de loop van de twee eeuwen daarna werd het boekje tientallen malen herdrukt. *De weg welken God gehouden heeft met Christina van den Brink door haarzelve opgetekend* werd eveneens tientallen keren herdrukt. In dit geval is de oudste bekende druk de vierde, die dateert van circa 1845, dertig jaar na het overlijden van de schrijfster. Binnen eigen kring werden deze bekeringsgeschiedenissen veel gelezen, ze werden door plaatselijke drukkers, boekhandelaren en uitgevers keer op keer uitgebracht, en dienen tot op de dag van heden als voorbeeld voor latere auteurs.

In de zeer uiteenlopende genres van de memoires en bekeringsverhalen gingen uitgeverij in de loop van de achttiende eeuw een steeds grotere rol spelen. Rond deze tijd deed ook een nieuwe verschijning zijn intrede: de ghostwriter, zoals bij de autobiografie van Maria van Antwerpen, die in 1751 in druk verscheen. Deze vrouw had zich getransformeerd tot man en had jarenlang als soldaat dienst gedaan, tot ze door de mand viel en gearresteerd werd. Een medegevangene luisterde naar haar verhalen en schreef ze op. Het resultaat lijkt op het eerste gezicht een fictieve schelmenroman, maar archiefonderzoek wees uit dat de vrouw en haar ghostwriter F.L. Kersteman inderdaad in dezelfde gevangenis zaten, en vergelijking met uitvoerige gerechtelijke verhoren bevestigen de authenticiteit. Later schreef Kersteman in zijn eigen autobiografie dat dit boek hem een aardig zakcentje had opgeleverd. Ook een andere vrouw die besloot als man door het leven te gaan, Maria ter Meetelen, publiceerde haar memoires. Die waren zelfs nog spectaculairder, omdat ze tijdens haar reizen gevangen werd genomen en vele jaren als slaaf in Marokko doorbracht. Dat haar verslag authentiek is, blijkt uit onlangs aan het licht gekomen brieven van haar hand.⁷⁸

Het publiceren van een autobiografie tijdens het leven bleef in Nederland ongebruikelijk. Een van de vroegste uitzonderingen is de berijmde autobiografie die Coenraet Droste in 1723 publiceerde. Het werk had succes, want het werd al na een paar jaar herdrukt. Rond 1800 publiceerde een drietal broodschrijvers hun levensverhalen reeds tijdens hun leven: F.L. Kersteman, Gerrit Paape en Jacob Haafner.⁷⁹ In het geval van Kersteman lijkt het alsof hij slechts een nieuwe picareske roman aan zijn oeuvre toevoegde. De beroepsschrijver was rond 1800 een nieuw verschijnsel, al waren er voorlopers geweest. En het

schrijven van memoires in de hoop op een lucratieve publicatie werd in de negentiende eeuw steeds meer gebruikelijk. Een voorbeeld zijn de *Brieven van eenen tachtigjarigen grijsaard, thans nog verkeerende in den kerker*, verschenen in Zaltbommel bij Johannes Noman en zoon in 1830. De grijsaard was, zoals enkele jaren geleden ontdekt werd, Jacob Eduard de Witte van Haemstede, die de beroepen van broodschrijver en oplichter combineerde.⁸⁰ Het boek bleek aan te sluiten bij zijn in de inventarisatie opgenomen eerdere autobiografie die alleen in handschrift is overgeleverd. Dat uitgevers autobiografieën meer en meer als een commercieel genre gingen zien blijkt uit de lancering van de memoires van de in 1784 geboren Justus Swaving door de uitgevers Blussé en Van Braam, in 1827 uitgebracht onder de nieuwsgierigheid opwekkende titel *Offer aan de lijdende onschuld of Swaving's vlucht uit Delft in vrouwelijk gewaad*, waarin de auteur zijn militaire carrière verhaalde, en dat bij gebleken succes later met twee delen werd vervolgd.⁸¹

Conclusie

Sinds het inventarisatieproject van Nederlandse egodocumenten in de jaren tachtig van de vorige eeuw van start ging hebben, zijn de meeste historici egodocumenten serieus gaan nemen. Daartoe droeg bij dat deze inventarisatie verrassend veel materiaal bleek op te leveren en vooral veel tot dan toe onbekende teksten. Er verschenen sindsdien dan ook steeds meer tekstuitgaven, om te beginnen in de reeks Egodocumenten die uitgeverij Verloren in 1988 startte op initiatief van Rudolf Dekker en Gert-Jan Johannes. In de reeks zijn 33 delen verschenen, waaronder veel teksten die tijdens het inventarisatieproject ontdekt werden. Ongetwijfeld kunnen er in de komende jaren nog meer belangrijke teksten aan het licht komen. Dat geldt eens te meer voor teksten uit de negentiende en twintigste eeuw, want er werd gedurende deze twee eeuwen steeds meer geschreven. Maar de groeiende populariteit van het genre had ook een andere kant. Terwijl het genre populairder werd, werd er ook vaker bewust voor gekozen géén dagboek bij te houden of autobiografie te schrijven. Soms waren dat juist degenen die een Nederlandse tegenhanger hadden kunnen schrijven van Rousseau's *Confessions* of Goethe's *Wahrheit und Dichtung*. Willem Bilderdijk zou als geen ander daartoe in staat zijn geweest, maar hij begon zijn slechts enkele bladzijden tellende autobiografische notitie 'Mijne biographie' met de woorden: 'Het leven is mij, van zo lang mij heugt, pijnlijk, lastig, en ledig gevallen. De meeste bijzonderheden heb ik al vroeg getracht te vergeten en ik ben hierin voor een groot gedeelte, schoon minder dan ik wenste, geslaagd'.⁸²

Noten

1. J. Presser, 'Memoires als geschiedbron', in: *Winkler Prins Encyclopedie*, VIII (Amsterdam: Elsevier, 1958), herdrukt in M.C. Brands e.a., ed., *Uit het werk van J. Presser* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep 1969), pp. 277-282. Een andere definitie is te vinden in Pressers afscheidscollege in 1969, 'Clio kijkt door het sleutelgat', in *Idem*, pp. 283-295. Zie ook Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, inleiding bij *Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen* (Amsterdam: Aksant, 2005, ook themanummer *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*) en Rudolf Dekker, "Dat mijn lieven kinderen weten zouden..." Egodocumenten in Nederland van de zestiende tot de negentiende eeuw', *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 3 (1993), pp. 5-22. Een overzicht van de literatuur over egodocumenten: Arianne Baggerman, Rudolf Dekker, Michael Mascuch, 'Egodocuments and history. A short account of the longue durée', *The Historian* 78 (2016) pp. 11-56.
2. Jan Romein, *De biografie. Een inleiding* (Amsterdam: Ploegsma, 1946) p. 204.
3. De paragraaf 'Egodocumenten' in P. Luykx, H.J.C. Termeer en J.P.A. van Vugt, *De ware geschiedschrijver. Apparaat voor de nieuwste geschiedenis* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1982) pp. 92-99, p. 98. Vgl. de conclusie van M. van Faassen: 'Nederlandse historici zijn terughoudend wanneer het gaat om de intrinsieke waarde voor de wetenschappelijke reconstructie', M. van Faassen, 'Het dagboek: een bron als alle andere?', *Theoretische Geschiedenis* 18 (1991) pp. 3-19, p. 1.
4. De opzet van het project is beschreven in: R.M. Dekker, R. Lindeman en Y. Scherf, 'Verstopte bronnen: egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de 16de tot 18e eeuw', *Nederlands Archievenblad* 86 (1982) pp. 226-235.
5. Ruud Lindeman, Yvonne Scherf en Rudolf Dekker, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Haarlem: Stichting Egodocument/Rotterdam: Erasmus Universiteit, 1993) en Ruud Lindeman, Yvonne Scherf en Rudolf Dekker, *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Haarlem: Stichting Egodocument/Rotterdam: Erasmus Universiteit, 1994). De resultaten zijn raadpleegbaar op internet (www.egodocument.net).
6. Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Gerard Schulte Nordholt, 'Inventarisatie van in handschrift overgeleverde egodocumenten 1814-1914', *Archievenblad* 103 (1999) pp. 18-21. De resultaten werden op internet gepubliceerd: *Repertorium van in handschrift overgeleverde egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de negentiende eeuw* (www.egodocument.net). De resultaten van het ING-project werden eveneens gepubliceerd op internet: *Repertorium van egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de negentiende eeuw* (www.huygens.knaw.nl). Nadere analyses werden gemaakt door Gerard Schulte Nordholt en Jeroen Blaak in het kader van het door Arianne Baggerman geleide NWO-project 'Controlling time and shaping the Self: education, introspection and practices of writing in the Netherlands 1750-1914'.
7. R. Fruin, ed., *Overblijfsels van geheughenis der bisondere voorvallen in het leeven van den heer Coenraad Droste* 2 dln. (Leiden: Brill, 1879), inleiding.
8. Theodorus Jorissen, *Historische studiën* IV (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1893) pp. 53-78, p. 78.
9. Jacob David Mees, *Dagboek 1872-1874*, ed. Thimo de Nijs (Hilversum: Verloren, 1997) Reeks Egodocumenten 14.
10. Adriaan J. Barnouw, *The Dutch. A portrait study of the people of Holland* (New York: Columbia U.P., 1940) p. 24.
11. Bespreking in *NRC-Handelsblad* 8 februari 1992 van Jelle Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires* (Amsterdam: Contact, 1992).
12. *Grote Winkler Prins Encyclopedie* 25 dln. (Amsterdam: Elsevier, 1979-1983).
13. G. Kalf, *Het Dietsche dagboek* (Groningen: Wolters, 1935) p. 211, geciteerd uit *De Gids* (1914) II, pp. 321-322.
14. Hans Warren, *Het dagboek als kunstvorm* (Amsterdam: Bert Bakker, 1987).
15. *NRC-Handelsblad* 18 augustus 1978.

16. K. Poorteman, 'Jacob Cats Twee-en-tachtigjarig leven als autobiografie', in: H. Duits e.a., ed., *Eer is het lof des deuchts. Opstellen over Renaissance en Classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1986) pp. 154-161.
17. Gert-Jan Johannes en Inger Leemans, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800* (Amsterdam: Bert Bakker, 2013), pp. 485-501: "Een oprechte biecht". Egodocumenten en de letterkunde.
18. G. Kalf jr., *Het Dietsche dagboek* (Groningen-Batavia: J.B. Wolters, 1935); P. Spigt, *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland* (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1985).
19. Lodewijk van Deysel, 'De brieven van Johan Thorn Prikker', in *Verzamelde opstellen IV* (Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1898), pp. 285-297, p. 285.
20. *NRC-Handelsblad* 14 december 1990.
21. Hermanus Verbeeck, *Memoriaal ofte mijn levensraijnsinghe*, Jeroen Blaak, ed., (Hilversum: Verloren, 1999) [Reeks Egodocumenten 16]; Jeroen Blaak, 'Worstelen om te overleven. De zorg om het bestaan in het Memoriaal van Hermanus Verbeeck (1621-1681)', in: *Holland* 31 (1999), pp. 1-18.
22. Sandra Bos, "Uyt liefde tot malcander". *Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1998), pp. 339-350.
23. Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid. Risico's, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000 I* (Amsterdam: NEHA, 2000).
24. Rudolf Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de gouden eeuw tot de romantiek* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1995) pp. 35-47; W. Frijhoff en M. Spies, *1650: Bevochten eendracht* (Den Haag: SDU, 1999) pp. 27-28, 188, 191.
25. Maarten Prak, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen: SUN, 2002) pp. 151-153, 155, 158.
26. Paul Knevel, 'Een doodgewone burger: het voorbeeld van Hermanus Verbeeck', in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers, ed., *Geschiedenis van Holland II* (Hilversum: Verloren, 2002) pp. 231-238.
27. David Beck, *Spiegel van mijn leven. Een Haags dagboek uit 1624*, Sv.E. Veldhuizen, ed., (Hilversum: Verloren, 1992) Reeks Egodocumenten 3.
28. *Mijn voornaamste daden en ontmoetingen. Dagboek van David Beck 1627-1628*, ed. Jeroen Blaak (Verloren: Hilversum, 2014) Reeks Egodocumenten 31.
29. *Het dagboek van Magdalena van Schinne (1786-1795)*, vert. en ed. Anje Dik (Hilversum: Verloren, 1991) Reeks Egodocumenten 2; *Journal de Magdalena van Schinne (1786-1805)*, Anje Dik en Rudolf Dekker, ed., (Paris: Coté-femmes, 1994). Philippe Lejeune en Catherine Bogaert, *Un journal à soi. Histoire d'une pratique* (Paris: Editions Textuel, 2003) pp. 54-55.
30. Pieter Vreede, *Mijn levensloop*, ed. M.W. van Boven, A.M. Fafanie, C.J.W. Steijns (Hilversum: Verloren, 1994) Reeks Egodocumenten 7.
31. Jurgen Limonard, ed., *De vertrouwde van mijn hart. Het dagboek van Alexander van Goltstein (1801-1808)* (Hilversum: Verloren, 1994) Reeks Egodocumenten 4.
32. P.J. Buijnsters, 'Het geheime dagboek van Hiëronymus van Alphen', *De Nieuwe Taalgids* 61 (1968) pp. 73-83.
33. H.C. Rogge, ed., *Brieven van en aan Maria Reigerberch* (Leiden: Brill, 1902), inleiding, p. 8.
34. Arianne Baggerman, 'De dynamiek van de herinnering. Autobiografische terugblikken op een tijdperk van revolutie', in F. Grijsenhout, N. van Sas en W. Velema, ed., *Het Bataafs experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen: Vantilt, 2013) pp. 275-305. Daarin worden naast reeds bekend teksten onder meer ook besproken: D.W. Hellema, 'Korte schets of levensgeschiedenis van D.W. Hellema, eerst onderwijzer te Wansverd, daarna te Wirdum, wijders ontvanger der Directe Belastingen en Accijnsen, beschreven door hemzelve' (typoscript Prov.Bib.

- van Friesland F 1668), *Jan Switser, gezworen landmeter van de Beemster (1739-1791)*, ed. Jack Otsen (Purmerend: Vereniging Historisch Purmerend, 1997) en 'De toverlantaarn, Of de verschillende gebeurtenissen in mijn leven voorkomende als de glazen of vertooningen in eene toverlantaarn' (typoscript).
35. 'Levensbeschrijving van den, in 1805 overleden, vaderlandschen dichter, mr. J.P. Kleyn', *De Recensent ook der Recensenten* 2 (1807) pp. 71-90, p. 83.
36. Grietje Drewes en Hans Groot, ed., *Jacob Eduard de Witte, Fragmenten uit de roman van mijn leven* (Hilversum: Verloren, 1993) Reeks Egodocumenten 6.
37. Arianne Baggerman, "Alles kan gebeuren". Het verborgen leven van Jacob Eduard de Witte, in Cis van Heertum, Ton Jongenelen en Frank van Lamoen, ed., *De andere achttiende eeuw. Opstellen voor André Hanou*, speciaal nummer van *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 29 (2006) pp. 167-199.
38. J.C. Lavater, *Geheim dagboek* 2 dln. (Amsterdam: De Bruyn, 1789).
39. Limonard, ed., *De vertrouwde van mijn hart*, p. 49.
40. Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, 'Jean-Jacques Rousseau en zijn "Confessions" in Nederland in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 37 (2013) pp. 36-57.
41. Over de ontwikkelingen in de periode 1814-1918 zie Arianne Baggerman, 'Travellers in time. Nineteenth-century autobiographers and their fight against forgetting', in: Jean Bardet en François Ruggiu, ed., *Les écrits du for privé en France du Moyen Age à 1914* (Bordeaux: Presses Universitaires de Bordeaux, 2010) pp. 65-80 en 'Lost time. Temporal discipline and historical awareness in nineteenth-century Dutch egodocuments', in Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michel Mascuch, ed., *Controlling time and shaping the Self. Developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden: Brill, 2011) pp. 455-541. In 2016 verschijnt Arianne Baggerman, *Verloren tijd - vastgelegde levens. Opkomst, bloei en mogelijke ondergang van het autobiografisch schrijven in Nederland*.
42. Marijke Huisman, *Publieke levens. Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918* (Zutphen: Waanders, 2008). Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel 9.
43. Kaspar von Greyerz, 'Deutschschweizerische Selbstzeugnisse (1500-1800) als Quellen der Mentalitätsgeschichte. Bericht über ein Forschungsprojekt', in Arnold, Klaus, Sabine Schmolinsky en Urs Martin Zahnd, ed., *Das Dargestellte Ich. Studien zu Selbstzeugnissen des späteren Mittelalters und der frühen Neuzeit* (Bochum: Verlag Dr. Dieter Winkler, 1999), pp. 147-163. Zie <http://selbstzeugnisse.histsem.unibas.ch>. Harald Tersch, *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit (1400-1650): eine Darstellung in Einzelbeiträgen* (Wenen: Böhlau, 1998); Gabriele Jancke, 'Selbstzeugnisse im Deutschsprachigen Raum. Autobiographien, Tagebücher und andere autobiographische Schriften, 1400-1620. Eine Quellenkunde': <http://www.geschkult.fu-berlin.de/e/jancke-quellenkunde>. Op deze inventaris gebaseerd: Gabriele Jancke, *Autobiographie als soziale Praxis: Beziehungskonzepte in Selbstzeugnissen des 15. und 16. Jahrhunderts im deutschsprachigen Raum* (Keulen: Böhlau, 2002). Benigna von Krusenstjern, *Selbstzeugnisse der Zeit des Dreissigjährigen Krieges. Beschreibendes Verzeichnis* (Berlijn: Akademie Verlag, 1997); Hans Medick en Benjamin Marschke, *Experiencing the Thirty Years War. A brief history with documents* (New York: Bedford Books, 2013); Harald Ilsoe, *555 danske Selvbioigrafier og Erindringer. En kronologisk forer med referater til trykte selvbioigrafier forfattet af personer fodt for 1790* (Kopenhagen: Reitzel, 1987). William Matthews, *British diaries. An annotated bibliography of British diaries written between 1442 and 1942* (Berkeley: University of California Press, 1950). William Matthews, *British autobiographies. An annotated bibliography of British autobiographies published or written before 1951* (Berkeley: University of California Press, 1955). William Matthews en Roy Harvey Pearce, *American diaries. An annotated bibliography of American diaries prior to the year 1861* (Boston: Canner, 1959). William Matthews, *Canadian diaries and autobiographies* (Berkeley: University of California Press, 1950). William Matthews, *American diaries in manuscript, 1580-1954. A descriptive bibliography* (Athens Ga.: University of Georgia

Press, 1974).

44. Wiebe Bergsma, *De wereld volgens Abel Eppens Een ommelander boer uit de zestiende eeuw* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1988).
45. Gosse Blom, *Repertorium fan egodokuminten oangeande Fryslan* (Ljouwert: Fryske Akademy, 1992).
46. Rudolf Dekker, *Constantijn Huygens jr. en de uitvinding van het moderne dagboek. Observaties van een zeventiende-eeuwse wereldbeschouwer* (tweede druk, Amsterdam: Panchood, 2015) pp. 25-26.
47. Jeroen Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar* (Zutphen: Walburg Pers, 2011).
48. Over het verband tussen dagboek schrijven en de ontwikkeling van een nieuw tijdsbesef: Baggerman, 'Lost time. Temporal discipline and historical awareness in nineteenth-century Dutch egodocuments', in Baggerman e.a., ed., *Controlling time and shaping the Self*, pp. 455-541; Baggerman en Dekker, *De wondere wereld van Otto van Eck*, hfst. 7 'Tijdsbewustzijn', pp. 300-314 en Dekker, *Constantijn Huygens jr. en de uitvinding van het moderne dagboek*, pp. 21-35.
49. Zie de website historici.nl.
50. Raymonde Padmos en Bert Sliggers, ed., *Willem van den Hull, autobiografie (1778-1854)* (Hilversum: Verloren, 1996) Reeks Egodocumenten 10.
51. Peter Burke, 'The rhetoric of autobiography in the seventeenth century', in Marijke J. van der Wal en Gijsbert Rutten, ed., *Touching the past. Studies in the historical sociolinguistics of egodocuments* (Amsterdam: John Benjamins, 2013) pp. 149-164.
52. Baggerman, *Verloren tijden - vastgelegde levens*; Jacques Voisine, 'Naissance et évolution du terme littéraire «autobiographie»' in: *La littérature comparée en Europe Orientale* (Budapest: Akademiai Kiado, 1963) pp. 278-286.
53. *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap* (Dordrecht: De Leeuw en Krap, 1792), ed. Peter Altena (Hilversum: Verloren, 1996) Reeks Egodocumenten 11. Over Paape: Peter Altena, *Gerrit Paape (1752-1803). Levens en werken* (Nijmegen: Vantilt, 2012).
54. P.J. Buijnsters, 'Het geheime dagboek van Hieronymus van Alphen', *De Nieuwe Taalgids* 61 (1968) pp. 73-83.
55. *Vader en zonen. Jacob de Vos Wzn. (1774-1844) en de getekende dagboekjes voor zijn kinderen*, ed. Eveline Koolhaas-Grosfeld (Hilversum: Verloren, 2001) Reeks Egodocumenten 24. Christiaan Andriessen, "In mijn journaal gezet". *Amsterdam 1805-1808, het getekende dagboek van Christiaan Andriessen*, ed. Isabella H. van Eeghen (Amsterdam: Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, 1983); Annemieke Hoogenboom, Bert Gerlangh, Jan Stroop, *De wereld van Christiaan Andriessen. Amsterdamse dagboektekeningen* (Bussum: THOTH/Stadsarchief Amsterdam, 2008).
56. K. Fokkema in: P. Gerbenzon e.a. ed., *Het aantekeningenboek van Dirck Jansz* (Hilversum: Verloren, 1993) Reeks Egodocumenten 5, pp. 53-71.
57. Marijke van de Wal, *Onvoltooid verleden tijd. Witte vlekken in de taalgeschiedenis* (Amsterdam: KNAW, 2006).
58. Van de Wal en Rutten, ed., *Touching the past* en de website van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie: <http://www.inl.nl>. Over het project waarbij deze brieven werden ontsloten: Roelof van Gelder, *Sailing letters. Verslag van een inventariserend onderzoek naar Nederlandse brieven in het archief van het High Court of Admiralty in The National Archives in Kew, Groot-Brittannië* (Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 2006).
59. Gosse Blom, *Repertorium fan egodokuminten oangeande Fryslan* (Ljouwert: Fryske Akademy, 1992).
60. Peter Burke, 'Heu domine, adsunt Turcae: A sketch for a social history of post-medieval Latin', in: P. Burke en R. Porter, ed., *Language, self and society. A social history of language* (Oxford: Polity Press, 1991), pp. 23-51.
61. W. Frijhoff, "'Verfransing'. Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de Revolutietijd', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) pp. 592-609.

62. Marie de Jong-Ijsselstein, ed., *The diary of Elizabeth Richards (1798-1825). From the Wexford Rebellion in Ireland to family life in the Netherlands* (Hilversum: Verloren, 1999) Reeks Egodocumenten 19.
63. Zie de lijst met aanvullingen.
64. Rudolf Dekker, ed., *The diary of Constantijn Huygens jr, secretary to stadholder-king William of Orange* (Amsterdam: Panchaud, 2015), Introduction, pp. 32-38.
65. Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, 'Selbstzeugnisse, eine Literaturgattung des Adels?' in: Gunnar Teske, ed., *Adlige über sich selbst. Selbstzeugnisse in nordwestdeutschland und niederländischen Adelsarchiven* (Münster, 2015, Westfälische Quellen und Archivpublikationen Band 29), pp. 11-21 en 'Adel en autobiografisch schrijven in Nederland 1500-1814 in *Virtus. Jaarboek voor Adelsgeschiedenis* (2014), pp. 173-183.
66. Ook in andere landen een belangrijke groep onder de auteurs van egodocumenten, zie: Robert J. Knecht, 'Military autobiographies in sixteenth-century France', in: *War, Literature and the Arts in Sixteenth-Century Europe* ed. J.R. Mulryne en Margaret Shewring (London: Macmillan Press, 1989), pp. 4-21, en Margarita Levisi, 'Golden Age Autobiography: The Soldiers', in: N. Spadaccini en J. Talens ed., *Autobiography in Early Modern Spain* (Minneapolis: Prisma Institute, 1988), pp. 97-119.
67. Florence Koorn, 'Elisabeth Strouven', in Els Kloek, ed. *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen: Vantilt, 2013), pp. 323-325 en 'A life of pain and struggle. The autobiography of Elisabeth Strouven (1600-1661)', in: Magdalene Heuser, ed., *Autobiographien von Frauen. Beiträge zu ihrer Geschichte* (Tübingen: Max Niemeyer, 1996) pp. 13-24.
68. M. de Baar, "'Wat nu het kleine eergeruchtje van mijn naam betreft...". De Eukleria als autobiografie', in: M. de Baar, ed., *Anna Maria van Schurman (1607-1678). Een uitzonderlijk geleerde vrouw* (Zutphen: Walburg Pers, 1992) pp. 93-109.
69. Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, ed., Otto van Eck, *Dagboek 1791-1797* (Hilversum: Verloren, 1998) Reeks Egodocumenten 12. Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *De wondere wereld van Otto van Eck. Een cultuurgeschiedenis van de Bataafse Revolutie* (Amsterdam: Bert Bakker, 2009, 2e dr.).
70. Arianne Baggerman, "'Niet voor den handel". Over de populariteit van egodocumenten in de negentiende eeuw', in: Arianne Baggerman, Paul hofijzer, Gerard Unger en Adriaan van der Weel, *Schakels in de keten van het boek* Reeks Boekketje Boekwetenschap 2 (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012) pp. 14-21.
71. Zie ook: C.S.M. Rademaker, ed., 'Gerardi Joannis Vossii de vita sua usque ad annum MDCXVII delineatio', *Lias* 1 (1974) pp. 243-265.
72. Philibert duc de Grammont, *Mémoires* (Keulen [Den Haag]: A. Troyel, 1713); Charles-Louis baron de Pöllnitz, *Mémoires* 3 dln. (Amsterdam: François Changuion, 1734). Cf. Lotte C. van de Pol, 'Inleiding', in *De dagboeken van S.P.A. van Heiden Reinestein, lamerheer en drost 1777-1785* (Assen: Van Gorcum, 2007) pp. XL-XLVII.
73. *Mémoires de la famille et de la vie de Madame **** (La Haye: H. van Bulderen, 1610 [=1710]).
74. *Levensgevallen van Willem Vleerman, commissaris van de aproches* (Amsterdam: Ide de Wadder, 1742).
75. Baggerman en Dekker, 'Jean-Jacques Rousseau en zijn *Confessions* in Nederland', p. 38.
76. *Supplément aux oeuvres de Jean-Jacques Rousseau, contenant les pièces manuscrites publiées après sa mort* 8 dln. (Amsterdam: D.J. Changuion en Barthelemy Vlam, 1784-1790).
77. Zie: F.A. van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1991).
78. *Christenslaven. De slavernij-ervaringen van Cornelis Stout in Algiers (1678-1680) en van Maria ter Meetelen in Marokko (1731-1743)*, ed. Laura van den Broek en Maaike Jacobs (Zutphen: Walburg Pers, 2006) Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging 54. Sytze van der Veen, 'Maria ter Meetelen' in: Kloek, ed. *1001 vrouwen uit de*

Nederlandse geschiedenis pp. 648-649.

79. Over de autobiografie van Kersteman: A.H. Huussen, 'Het leven van F.L.Kersteman (1792) - een autobiografie', in: *Feit en fictie in misdaadliteratuur* (Amsterdam: Vrije Universiteit, 1985) pp. 57-69 en Peter Altena, 'Franciscus Lievens Kersteman (1728-1792?), vervalser in geschrifte', in A. de Haas, ed., *Achter slot en grendel. Schrijvers in Nederlandse gevangenschap 1700-1800* (Zutphen: Walburg Pers, 2002) 120-128. Over Paape: Peter Altena, *Gerrit Paape (1752-1803). Levens en werken* (Nijmegen: Vantilt, 2012).

80. Arianne Baggerman, "Alles kan gebeuren". Het verborgen tweede leven van de achttiende-eeuwse broodschrijver Jacob Eduard de Witte', in F. van Lamoen, C. van Heertum en T. Jongenelen, ed., *De andere achttiende eeuw* (Nijmegen: Vantilt, 2006) pp. 167-201.

81. Arianne Baggerman, *Een lot uit de loterij. Het wel en wee van een uitgeversfamilie in de achttiende eeuw* (Den Haag: SDU, 2001, 2e dr. 2000). Over Swaving: Salvador Bloemgarten, *Justus Swavings wondere bestaan. Wereldreiziger van 1784 tot 1835* (Amsterdam: Boom, 2015)

82. H.W. Tydeman, ed., *Geschiedenis des Vaderlands, door Mr. W. Bilderdijk*, dl. 9 (Amsterdam: J. de Ruijter) p. 29.